

ΑΜΑΛΙΑ ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟΥ-ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ

Η ΠΑΡΑΣΤΑΣΗ ΤΟΥ ΑΕΤΟΥ ΣΤΟ ΙΕΡΟ ΤΗΣ ΔΩΔΩΝΗΣ*

Το θέμα του αετού, του «τελειοτάτου πετεηνῶν»¹ είναι πολύ γνωστό στην αρχαία ελληνική τέχνη από ένα μεγάλο αριθμό έργων της πλαστικής, της μικροτεχνίας και της νομισματοκοπίας². Στην Ήπειρο ο αετός είναι πολύ διαδεδομένο σύμβολο³, ιδίως ως έμβλημα νομισμάτων⁴.

* Ευχαριστώ τον καθηγητή Σ. Δάκαρη για την παραχώρηση της άδειας μελέτης του σχετικού υλικού και για τη διόρθωση του χειρογράφου. Οι φωτογραφίες οφείλονται στο φωτογράφο του Μουσείου Ιωαννίνων κ. Β. Πτηνόπουλο.

„Στο κείμενο, εκτός από τις καθιερωμένες συντομογραφίες (βλ. *Archäologische Bibliographie* 1987, σ. X-XXIV), χρησιμοποιούνται και οι ακόλουθες:

ΑΔ: Αρχαιολογικόν Δελτίον.

ΑΕ: Αρχαιολογική Εφημερίς.

ΑΜ: Athenische Mitteilungen.

Cook, Zeus: A. Cook, Zeus. A Study in Ancient Religion, New York, τόμ. I, 1964, τόμ. II, 1965.

Δάκαρης, Οδηγός Δωδώνης: Σ. Δάκαρης, Δωδώνη. Αρχαιολογικός Οδηγός, Ιωάννινα 1986.

Ηπ. Χρον.: Ηπειρωτικά Χρονικά.

Franke AME: P. Franke, Die antiken Münzen von Epirus, Wiesbaden 1961.

Γραβάνη, Κεραμική: Κ. Γραβάνη, Κεραμική των ελληνιστικών χρόνων από την Ήπειρο, Ηπ. Χρον. 29 (1988/89), σ. 89-132.

ΠΑΕ: Πρακτικά της Αρχαιολογικής Εταιρείας.

Το Έργον: Το Έργον της Αρχαιολογικής Εταιρείας.

Βλαχοπούλου-Οικονόμου, Κέραμοι: Α. Βλαχοπούλου-Οικονόμου, Ηγεμόνες και κορυφαίες κέραμοι με διακόσμηση από την Ήπειρο. Τύπος «άνθους λωτού-ελίκων» (Διδ. διατρ.), Ιωάννινα 1986.

Βοκοτοπούλου, Μουσείο Ιωαννίνων: Ι. Βοκοτοπούλου, Οδηγός Μουσείου Ιωαννίνων, Αθήναι 1973.

Χρησιμοποιούνται επίσης τα παρακάτω σύμβολα:

Αρ. Μ.: Αριθμός ευρετηρίου στο Μουσείο Ιωαννίνων.

Ε2.: Βουλευτήριο στη Δωδώνη.

0,01: Πρυτανείο στη Δωδώνη. Το 01 είναι προσθήκη στο αρχαιότερο οικοδόμημα 0.

1. «πέμψον δ' οίωνόν ταχύν ἄγγελον», «αὐτίκα δ' αἰετὸν ἦκε, τελειότατον πετεηνῶν...» Όμηρ. Μ. 310.315.

2. *Oder, RE I, σ. 371* κέξ.

3. Βλ. σχετικά *Βλαχοπούλου-Οικονόμου, Κέραμοι, σ. 192* κέξ., 203, σημ. 13, σ. 204, σημ. 14, σ. 254 κέξ.

4. *Franke AME, σποραδικά.*

Στη Δωδώνη¹ η παράσταση του αετού απαντά σε ορισμένα ευρήματα, ιδιαίτερα της χαλκοτεχνίας² και της νομισματοκοπίας, τα οποία καλύπτουν χρονικά όλη την περίοδο άνθησης του Ιερού³.

Κατά τις παλαιότερες ανασκαφές από τον Καραπάνο⁴ βρέθηκαν τρία χάλκινα ειδώλια αετών, τα οποία εκτίθενται στην «Αίθουσα Καραπάνου» του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου με αρ. 69, 70 και 1211⁵, ενώ το 1967 βρέθηκε ο γνωστός χάλκινος αετός της Δωδώνης, ο οποίος εκτίθεται στο Μουσείο Ιωαννίνων (αρ. Μ. 2675) (πίν. 1)⁶. Τα ειδώλια αυτά πρέπει να έχουν άμεση σχέση με αγαλμάτια του Διός⁷.

Ο αετός του Μουσείου Ιωαννίνων, έργο εξαιρετικής ποιότητας και διατήρησης, αποτελεί την επίστεψη σκήπτρου που θα κρατούσε με το δεξί του χέρι ο ένθρονος Ζευς. Παριστάνεται ήρεμος, υπερήφανος και μεγαλοπρεπής. Το κεφάλι του, σε σχέση με την κύρια όψη του, στρέφεται προς τα αριστερά. Με φολιδωτά χαράγματα αποδίδεται το πτίλωμα στο κεφάλι⁸, στο επάνω μέρος του κορμού και στους γλουτούς, ενώ με πρόστυπο ανάγλυφο αποδίδονται

1. Για τις ανασκαφές στη Δωδώνη βλ. Σ. Δάκαρης, Το Ιερόν της Δωδώνης, ΑΔ 16 (1960), σ. 5, σημ. 2· Δάκαρης, Οδηγός Δωδώνης, σ. 11-12, 155-157. Για τις πρόσφατες έρευνες στο 0-01 βλ. Το Έργον 1981, σ. 30-31· 1982, σ. 29-30· 1983, σ. 42-43· 1985, σ. 31-35· 1986, σ. 84· 1987, σ. 71-74· 1989, σ. 63-67· 1990, σ. 77-79· Σ. Δάκαρης, ΠΑΕ 1981, σ. 67-71· 1982, σ. 85-88· 1983, σ. 78-80· 1985, σ. 39-44· 1986, σ. 100· 1987, σ. 118-122. Δάκαρης, Οδηγός Δωδώνης, σ. 64-66. Πρβ. Γραβάνη, Κεραμεική, σ. 92, σημ. 13 και Χρ. Τζουβάρα Σούλη - Αμ. Βλαχοπούλου-Οικονόμου, Βιβλιογραφία για την Ηπειρο, Προϊστορική και Κλασική Αρχαιολογία, Ηπ. Χρον. 22 (1980) - 30 (1992).

2. Για την έλλειψη μνημειακών έργων τέχνης σε μάρμαρο σε αντιδιαστολή με την αφθονία έργων χαλκοκλαστικής στη Δωδώνη βλ. Βοκοταπούλου, Μουσείο Ιωαννίνων, σ. 88, Δάκαρης, Οδηγός Δωδώνης, σ. 101.

3. Δ. Ευαγγελίδης - Σ. Δάκαρης, Το Ιερόν της Δωδώνης, Α. Ιερά Οικία, ΑΕ 1959, σ. 143-152.

4. Τα πορίσματα των πρώτων ανασκαφών στην Ηπειρο δημοσιεύτηκαν από τον ίδιο στο δίτομο έργο: C. Carapanos, Dodone et ses ruines, Paris 1878.

5. C. Carapanos, ό.π., σ. 38, αρ. 10-11, πίν. XXI, 4.5.

6. Το Έργον 1967, σ. 30, εικ. 26· Σ. Δάκαρης, ΠΑΕ 1967, σ. 38, πίν. 27α, Βοκοταπούλου, Μουσείο Ιωαννίνων, σ. 55, πίν. 19α· Δάκαρης, Οδηγός Δωδώνης, σ. 107, πίν. 34.

7. Πρβ. αγαλμάτια του Διός που προέρχονται από τη Δωδώνη και βρίσκονται στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο («Αίθουσα Καραπάνου») (C. Carapanos, ό.π., σ. 32, αρ. 13, πίν. 12,4), στο Λούβρο (J. Charbonneau, Les Bronzes Grecs, Paris 1958, σ. 144, πίν. XXII,1) και στο Βερολίνο (K. A. Neugebauer, Antike Bronzestatuetten, Berlin 1921, σ. 129, εικ. 28, πρβ. Χρ. Καρούζος, Ο Ποσειδών του Αρτεμισίου, ΑΔ 13 (1930-31), σ. 55-67), Πρβ. Franke AME, πίν. 62, 1.

8. Για τη σχέση του αετού με το δωδωναίο Δία βλ. A. Gartzou-Tatti, L'Oracle de Dodone. Mythe et rituel, Kernos 3 (1990), σ. 175 κεξ.

9. Πρβ. την απόδοση του πτιλώματος στις χιτές προτομές γριπών από τη Σάμο και την Ολυμπία U. Jantzen, Griechische Greifenkessel, Berlin 1955 και H.-V. Herrmann, Die Kessel der Orientalisierenden Zeit. Kesselprotomen und Stabdreifüsse, Ol. Forsch. XI, Berlin 1979, σποραδικά.

τα λεπιδωτά φτερά στις κλειστές φτερούγες και στην ουρά του πτηνού.

Ο αετός στέκεται επάνω σε σφαιρικό αντικείμενο, κάτω από το οποίο σώζεται μικρή πρισματοειδής εξοχή η οποία θα χρησίμευε για την ένθεση σε ορθογώνιο τόρμο. Περιβάλλεται από τέσσερα ημικυκλικά πέταλα σε δύο σειρές, από τα οποία τα χαμηλότερα αποδίδονται ανοιχτά και με κίνηση προς τα έξω, ενώ τα υψηλότερα είναι κλειστά. Πρόκειται για κάλυκα άνθους λωτού¹ ή για μια σφαίρα², κυδώνι ή μήλο που περιβάλλεται από φύλλα, η συμβατική μορφή των οποίων συναντάται συχνά σε επιστέψεις σκήπτρων³. Χαρακτηριστική είναι η επίστεψη του χρυσού ελληνιστικού σκήπτρου από τον Τάραντα, το οποίο σώζεται ακέραιο (φυλάγεται στο Βρετανικό Μουσείο)⁴ και που κατά μια άποψη συνδέεται άμεσα με την Ήπειρο⁵.

Το αντίστοιχο υλικό από χάλκινα ειδώλια αετών, το οποίο έχουμε στη διάθεσή μας για συγκριτική αντιπαράθεση, είναι πενιχρό⁶ και γι' αυτό η ακρι-

1. Βοκοτοπούλου, *Μουσείο Ιωαννίνων*, σ. 55. Πρβ. τα τετράφυλλα άνθη λωτού, στα οποία στηρίζονται οι δύο σπείρες του χάλκινου κατόπτρου του Μονάχου (Museum Antiker Kleinkunst, 3482): M. Herfort-Koch, *Archaische Bronzeplastik Lakoniens, Boreas, Beiheft 4, Münster 1986*, σ. 97, πίν. 8.4, όπου και παλαιότερη βιβλιογραφία. Για σκήπτρο που καταλήγει σε άνθος λωτού βλ. παραστάσεις έθρονου Διός σε νομίσματα: Cook, *Zeus*, τόμ. I, σ. 596, εικ. 456-457, τόμ. II, σ. 788, σημ. 1.

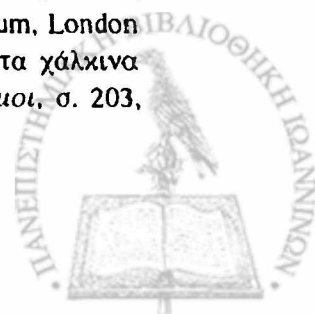
2. Βλ. K. Sittl, *Der Adler und die Weltkugel als Attribute des Zeus (Besondere Abdruck aus dem vierzehnten Supplementbande der Jahrbücher für Klassische Philologie)*, Leipzig 1884, σ. 3-42.

3. Για τα σκήπτρα στην αρχαιότητα βλ. A. Sorlin-Dorigny, στο *Daremberg-Saglio. Dict. Ant. IV*, 1115-1119. Για επίστεψη με μορφή κυδωνιού ή μήλου βλ. ό.π., 1116, σημ. 3. Πρβ. το χωρίο του Ηροδότου (i., 195): «ἐπ' ἐκάστῳ δὲ σκήπτρῳ ἔπεστι πεποιημένον ἢ μῆλον ἢ ῥόδον ἢ κρίνον ἢ αἰετὸς ἢ ἄλλο τι».

4. F. H. Marshall, *Catalogue of the Jewellery, Greek, Etruscan and Roman, in the Departments of the Antiquities, British Museum, Oxford 1969*, σ. 232-233, αρ. 2070, εικ. 65.

5. Κατά τον Cook πρέπει να ανήκε σε Ηπειρώτη βασιλιά, τον Αλέξανδρο Α' ή πιθανότερα τον Πύρρο, ο οποίος το αφιέρωσε στον Δία Ελευθέριο κατά την εκστρατεία του στην Ιταλία: Cook, *Zeus*, τόμ. II, σ. 763, σημ. 1, εικ. 708-709.

6. Πρβ. ενδεικτικά ένα χάλκινο αετό αρχαϊκής περιόδου από τους Δελφούς (P. Pedrizet, *Monuments Figurés. Petits bronzes, terres-cuites antiquités diverses, FdD V, Paris 1908*, σ. 57-58, πίν. XI, 2) και έναν αετό, εξάρτημα χάλκινης υδρίας, του βου αι. π.Χ. από την Ιταλία (W. Lamb, *Ancient Greek and Roman Bronzes, Chicago 1969*, σ. 138, πίν. 48β). Από την Ολυμπία προέρχονται τρεις χάλκινοι αετοί ενώ σε απότμημα θυμιατηρίου ανήκει χάλκινο έλασμα με την παράσταση τριών αετών με κλειστές φτερούγες και σε άλλο έλασμα παριστάνεται ιπτάμενος αετός. (A. Furtwängler, *Die Bronzen und die übrigen kleineren Funde von Olympia, Olympia IV, Amsterdam 1966*, σ. 22, αρ. 58, εικ. 58 α, β, σ. 105, αρ. 708, πίν. XXXIX, σ. 152, αρ. 974, πίν. LVII, σ. 100-101, αρ. 696, πίν. XXXVIII. Βλ. επίσης H. B. Walters, *Catalogue of the Bronzes, Greek, Roman, and Etruscan in the Department of Greek and Roman Antiquities, British Museum, London 1899*, σ. 172, αρ. 927, 929, σ. 285-286, αρ. 1872-1880). Κατά τη ρωμαϊκή περίοδο τα χάλκινα ειδώλια αετών είναι αφθονότερα. Ενδεικτικά βλ. Βλαχοπούλου-Οικονόμου, *Κέραμοι*, σ. 203,

βής χρονολογική ένταξη του χάλκινου αετού από τη Δωδώνη ενέχει δυσκολίες. Στις παραπάνω ας προστεθεί και η έλλειψη ακριβών στρωματογραφικών μαρτυριών, καθώς το εύρημα προέρχεται από ένα τριγωνικό τμήμα, αμέσως δυτικά από το ναό της Αφροδίτης (ναός Λ), το οποίο πρέπει να χρησιμοποιήθηκε ως αποθέτης χωμάτων από την Ιερά Οικία, όπως υποδεικνύουν τα ευρήματα¹.

Η ένταξη του ευρήματος σ' ένα χρονολογικό πλαίσιο ανάμεσα στην ώριμη αρχαϊκή περίοδο² και τον αυστηρό ρυθμό³ είναι δυνατή, όπως υποδηλώνεται από την όλη έκφραση του πτηνού, το δυνατό εξωτερικό περίγραμμα και τη λιτότητα και αυστηρότητα της πλαστικής συγκρότησης. Οι επιφάνειες είναι ενιαίες και αδιάσπαστες, χωρίς έντονους πλαστικούς κυματισμούς. Ωστόσο διαπιστώνεται ακρίβεια στην επεξεργασία της λεπτομέρειας, όπως στην απόδοση του ράμφους και των οφθαλμών.

Ο «σκηπτροβάμων αιετός»⁴ πρέπει προφανώς να αποτελεί μέρος κάποιου από τα ποικίλα αφιερώματα των προσκυνητών στο Ιερό της Δωδώνης που, παρά την απομακρυσμένη θέση στη βορειοδυτική Ελλάδα⁵, δεχόταν προσκυνητές από όλο τον ελληνικό χώρο⁶.

σημ. 13. Βλ. επίσης *D. K. Hill*, *Catalogue of Classical Bronze Sculpture in the Walters Art Gallery*, Baltimore, Maryland 1949, σ. 119, αρ. 273, πίν. 51· *E. Espérandieu-H. Rolland*, *Bronzes antiques de la Seine-Maritime, Supplément a «Gallia» XIII*, Paris 1959, σ. 65, αρ. 133, πίν. XLI· *G. Faider-Feytmans*, *Recueil des Bronzes de Bavai, Supplément a «Gallia» VIII*, Paris 1957, σ. 23, 85, αρ. 161, σ. 119, αρ. 299, πίν. XLVII, σ. 122, αρ. 308, πίν. XLVIII· *R. Fleisher*, *Antike Bronzestatuetten aus Carnuntum, Römische Forschungen in Niederösterreich*, IV, Graz-Köln 1966, σ. 76, αρ. 77· *M. Velčković*, *Petits Bronzes Figurés Romains au Musée National, Musée National Beograd, Antiquité IV*, Beograd 1972, σ. 174, πίν. 108.

1. Σ' αυτό το χώρο, εκτός από μερικά πήλινα ειδώλια της Αφροδίτης του 5ου και 4ου αι. π.Χ., βρέθηκε ένα χάλκινο λιοντάρι των μέσων ή του γ' τέταρτου του 6ου αι. π.Χ. και μερικά τμήματα ενεπίγραφων χρηστήριων ελασμάτων. Σ. *Δάκαρης*, ΠΑΕ 1967, σ. 35 κεξ., πίν. 26 α, β, 27 β, 34 β, γ.

2. *Βοκοτοπούλου*, *Μουσείο Ιωαννίνων*, σ. 55.

3. *Δάκαρης*, *Οδηγός Δωδώνης*, σ. 107.

4. Σχετικά βλ. *Cook*, *Zeus*, τόμ. II, σ. 1133, σημ. 1.

5. «*Δωδώνη ἐπ' ἔσχατιῇ πεπόλισται*» *Ἡσίοδος*, Ἑοῖαι, απ. 134, 5.

6. Για έργα χάλκοπλαστικής που προέρχονται από τη Δωδώνη και αποδίδονται σε κορινθιακά εργαστήρια βλ. *I. Κουλεϊμάνη-Βοκοτοπούλου*, *Χαλκαί κορινθιουργεῖς πρόχοι*. Συμβολή εις την μελέτην της αρχαίας ελληνικής χαλκουργίας, Αθήναι 1975, σ. 182, αρ. 2, 16, σ. 185, αρ. 11-12, σ. 186, αρ. 15, σ. 187, αρ. 9-10, σ. 188, αρ. 16, 19, 21-22, σ. 189, αρ. Β' 1-4, 7, 9-10, Γ' 1-2, σ. 190' πρβ. *E. Walter-Karydi*, *Bronzen aus Dodona - Eine Epirotische Erzbildnerschule*, *JdBerlMus* 23 (1981), σ. 45. Για έργα που αποδίδονται σε λακωνικά εργαστήρια βλ. *M. Herfort-Koch*, *Archaische Bronzeplastik Lakoniens, Boreas, Beiheft 4, Münster* 1986, σ. 59, σημ. 191, 195, 207, σ. 93, πίν. 6.5, σ. 117, πίν. 20.5, 6, 9-10, σ. 118, πίν. 18.4, 20.3-4, σ. 123, όπου και παλαιότερη βιβλιογραφία.

Σε αγαλμάτια του Διός πρέπει επίσης να ανήκαν τα τρία χάλκινα ειδώλια αετών, τα οποία εκτίθενται στην «Αίθουσα Καραπάνου» του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου (αρ. 69, 70, 1211)¹. Παρόμοια ειδώλια έχουν διασωθεί στο Ιερό της Ολυμπίας². Αποτελούν το χαρακτηριστικό σύμβολο της μυθικής δράσης του Διός, ο οποίος παριστάνεται συνήθως όρθιος με υψωμένο το δεξί χέρι να εξακοντίζει τον κεραυνό, προβάλλοντας προς την κατεύθυνση αυτή το αριστερό χέρι, όπου συχνά κάθεται αετός³. Ας σημειωθεί ότι κάτω από τον αετό αρ. 70 σώζεται το αριστερό χέρι του Διός.

Στην Ηπειρωτική νομισματοκοπία οι παραστάσεις αετού είναι υπεράφθονες, συνήθως σε συνάρτηση με τον κεραυνό, με τον οποίον η σχέση είναι άμεση⁴.

Στη νομισματοκοπία των Μολοσσών⁵ ο αετός, ο κεραυνός και το κεφάλι του Διός έχουν υιοθετηθεί ως εθνικά σύμβολα και είναι βέβαια αυτονόητος ο λόγος που η παράσταση του αετού βρίσκεται στον οπισθότυπο των Ηπειρωτικών νομισμάτων, τα οποία στον εμπροσθότυπο φέρουν το κεφάλι του Διός.

Η παράσταση του αετού που στέκεται επάνω σε κεραυνό⁶ έγινε γνωστή στην Ήπειρο κυρίως από τις ηλιακές αποικίες⁷, επειδή αποτελούσε το συ-

1. Βλ. παραπάνω σ. 306, σημ. 5. Οι διαστάσεις των αντικειμένων είναι οι εξής: Αρ. 69: μέγ.μ. : 0,075 μ., μεγ. πλ. : 0,052 μ., μέγ. ύψ. : 0,026 μ. Αρ. 70: μέγ.μ. : 0,07 μ., μέγ. πλ. : 0,049 μ., μέγ.ύψ. : 0,049 μ. Αρ. 1211: μέγ.μ. : 0,137 μ., μεγ. πλ. : 0,074 μ., μέγ.ύψ. : 0,045 μ.

2. A. Furtwängler, Die Bronzen und die übrigen kleineren Funde aus Olympia, Olympia IV, Amsterdam 1966, σ. 22, εικ. 58α, β. Ο τύπος του Διός που κεραυνοβολεί θεωρείται ότι προέρχεται από την Ολυμπία, δια μέσου των αποίκων Ηλείων. Σχετικά βλ. Σ. Δάκαρης, Ωκύπτερα, Ηπ. Χρον. 22 (1980), σ. 33, σημ. 2.

3. Για αγαλμάτια Διός από τη Δωδώνη βλ. παραπάνω σ. 306, σημ. 7' πρβ. Σ. Δάκαρης, Ωκύπτερα, Ηπ. Χρον. 22 (1980), σ. 29, σημ. 2. Βλ. επίσης R. Wünsche, Der «Gott aus dem Meer», JdI 94 (1979), σ. 102-104, εικ. 35-40. Για ένθρονες μορφές Διός με τον αετό στο δεξί χέρι βλ. Cook, Zeus, τόμ. II, σ. 753, εικ. 693, σ. 1131-1139.

4. Βλ. Βλαχοπούλου-Οικονόμου, Κέραμοι, σ. 197 κεξ.

5. Για την κατάληψη της Δωδώνης από τους Μολοσσούς, η οποία μέχρι το 410, χρόνο διδασκαλίας της τραγωδίας του Ευριπίδου «Φοίνισσαι», αποτελούσε «Θεσπρωτῶν οὔδας» (Ευρ. Φοίνισσαι, στ. 982-3), ενώ στη γνωστή λίθινη στήλη «ἐπὶ βασιλείῳ Νεοπτολέμου τοῦ Ἀλέτα» (στα 370-368 π.Χ.) φέρεται ψήφισμα των Μολοσσών (Σ. Δάκαρης, Οι γενεαλογικοί μύθοι των Μολοσσών, Εν Αθήναις 1964, σ. 51 κεξ., 63, πίν. 1β) βλ. Βλαχοπούλου-Οικονόμου, Κέραμοι, σ. 66-67.

6. Για την παράσταση του αετού σε κεραυνό σε ανθεμωτά μέτωπα ηγεμόνων και κορυφαίων καλυπτέρων από την Κασσώπη βλ. Βλαχοπούλου-Οικονόμου, Κέραμοι, σ. 192 κεξ., πίν. 18-19, σχέδ. 23, σ. 254 κεξ., πίν. 20α, σχέδ. 24.

7. Για τον αποικισμό των ακτών της Ηπείρου βλ. Γραβάνη, Κεραμεική, σ. 91, σημ. 7, όπου σχετική βιβλιογραφία.

χνότερο έμβλημα στα νομίσματα των Ηλείων¹. Χρησιμοποιείται ήδη από το α΄ μισό του 4ου αι. π.Χ., επί Αλκέτα², ως έμβλημα στον οπισθότυπο των νομισμάτων του. Ο αετός παριστάνεται με κλειστές φτερούγες, προς τα αριστερά ή τα δεξιά, να πατάει πάνω σε έναν οριζόντιο σχηματοποιημένο κεραυνό, ο οποίος αποτελείται από δύο αντικόρυφα συμμετρικά λωτόμορφα μέρη³ (πίν. 2β).

Σημαντικές ομοιότητες διαπιστώνονται στην παράσταση του αετού της ομάδας III, κατά τον Franke, των μολοσσικών χάλκινων νομισμάτων⁴ με παραστάσεις αετών σε νομίσματα από την Κύμη, την Άβυδο και ιδιαίτερα την Αμβρακία των χρόνων 360-338 π.Χ. Οι ομοιότητες αυτές υποδεικνύουν και τη χρονολόγηση της ομάδας III στα μέσα του 4ου αι. π.Χ.⁵.

Τα ίδια σύμβολα χρησιμοποιήθηκαν κατά το β΄ μισό του 4ου αι. π.Χ. στις κοπές χρυσών, ασημένιων και χάλκινων νομισμάτων⁶ από το βασιλιά Αλέξανδρο Α΄ (342-331/330 π.Χ.) κατά τη διάρκεια της εκστρατείας του στην Κάτω Ιταλία (334-331/330 π.Χ.)⁷. Στην απόδοση του αετού στη σειρά των χάλκινων νομισμάτων⁸ είναι αισθητή η κατωιταλιωτική καταγωγή του νομισματοκόπου, παρόλο που ως πρότυπο έχει χρησιμοποιηθεί ο αετός των μολοσσικών νομισμάτων. Στα χρυσά και ασημένια νομίσματα η απόδοση του αετού έχει απομακρυνθεί πολύ από το μολοσσικό πρότυπο⁹.

Όπως υποδεικνύουν τα ασφράγιστα πέταλα νομισμάτων, που βρέθηκαν κατά τις ανασκαφές¹⁰, το Ιερό της Δωδώνης ήταν ένα από τα επικρατέστερα μέρη, όπου κόπηκαν νομίσματα της Ηπειρωτικής Συμμαχίας (342-234/33 π.Χ.)

1. H. Schrader, *Zur Chronologie der elischen Münzen*, AE 1937, σ. 213-214· Franke, *AME*, σ. 94.

2. Για τη νομισματοκοπία κατά την περίοδο της βασιλείας του Θαούρα και του γιου του Αλκέτα βλ. Σ. Δάκαρης, *Οι αρχές της νομισματοκοπίας στην αρχαία Ήπειρο*, Ηπ. Χρον. 22 (1980), σ. 24.

3. Για τον κεραυνό στην αρχαία ανατολική και ελληνική τέχνη βλ. P. Jacobstahl, *Der Blitz in der orientalischen und griechischen Kunst*, Berlin 1906, σ. 39 κεξ. Για την τυπολογία και τις παραλλαγές του κεραυνού κατά την ελληνιστική περίοδο βλ. Βλαχοπούλου-Οικονόμου, *Κέραμοι*, σ. 205, σημ. 17, όπου και σχετική βιβλιογραφία.

4. Franke *AME*, σ. 89, 99-101, πίν. 8R3-R12, 9 R13-R14.

5. Franke *AME*, σ. 89, σημ. 33-35.

6. Franke *AME*, σ. 89-90, πίν. 11, B.C. και 55,5.

7. Έχει ήδη διαπιστωθεί η επίδραση της εκστρατείας του Αλεξάνδρου Α΄ σε κοπές κατωιταλιωτικών νομισμάτων· Ch. Seltman, *Greek Coins*, London 1960, σ. 247.

8. Ο αετός, ως σύμβολο στα νομίσματα, ήταν ήδη γνωστός και αγαπητός στις πόλεις της Κάτω Ιταλίας· Franke *AME*, σ. 90-91, σημ. 42 και σ. 272, σημ. 52.

9. Franke *AME*, σ. 90, σημ. 38-39.

10. Δάκαρης, *Οδηγός Δωδώνης*, σ. 23.

και του Κοινού των Ηπειρωτών¹ (234/33 - 168/67 π.Χ.). Στις κοπές της Συμμαχίας των Ηπειρωτών, η οποία συστάθηκε όταν ο Φίλιππος αναμείχθηκε στα πολιτικά πράγματα της Ηπείρου², παρόλο που η παράσταση του κεραυνού παίζει σημαντικό ρόλο³, η παράσταση του αετού δεν είναι συχνή. Σε μια χάλκινη κοπή, που χρονολογείται γύρω στο 300 π.Χ. (πίν. 2α)⁴, παριστάνεται ένας αετός με κλειστές φτερούγες να στέκεται προς τα δεξιά επάνω στην κορυφή ενός βράχου. Πρόκειται πιθανόν για την κορυφή του βουνού Τόμαρος, στους πρόποδες του οποίου βρίσκεται η Δωδώνη⁵.

Το 297 π.Χ. ανεβαίνει στο θρόνο των Μολοσσών⁶ ο Πύρρος, ο οποίος κατά τους χρόνους της βασιλείας του (297-272 π.Χ.) επιδεικνύει εξαιρετική πολιτιστική, οικοδομική και στρατιωτική δραστηριότητα⁷. Σύμφωνα με τη μαρτυρία του Πλουτάρχου⁸, ο Πύρρος, μετά τη νικηφόρα μάχη στην Αιτωλία εναντίον του μακεδονικού στρατού (το 289 π.Χ.) αποκαλείται από τους στρατιώτες του Άετός. Ο ίδιος, ανταποδίδοντας το θαυμασμό των στρατιωτών του λέει: «πῶς γὰρ οὐ μέλλω, τοῖς ὑμετέροις ὄπλοις ὥσπερ ὠκυπτέροις ἐπαιρόμενος» παρομοιάζοντας την ορμητικότητα των στρατιωτών του και τα όπλα τους με τα ωκύπτερα. Τα ωκύπτερα⁹, δηλ. οι μεγάλες φτερούγες του αετού που πλαισιώνουν έναν κεραυνό, αποτελούν τη βραχυγραφία της παράστασης του αετού που πατάει σε κεραυνό. Στα Ηπειρωτικά νομίσματα δεν έχει υιοθετηθεί το θέμα του κεραυνού με τα ωκύπτερα¹⁰. Συναντάται όμως σε σφραγίσματα κεραμίδων από το Βουλευτήριο¹¹ (πίν. 3α) και σε μερικά θραύσματα από τους χάλκινους ανδριάντες που βρέθηκαν κοντά στα τιμητικά

1. Γραβάνη, *Κεραμεική*, σ. 121, σημ. 197, όπου σχετική βιβλιογραφία.

2. Για τη σύσταση της Ηπειρωτικής Συμμαχίας βλ. Σ. Δάκαρης, *Το Όρραον. Το σπίτι στην αρχαία Ήπειρο*, ΑΕ 1986, σ. 118, σημ. 32-33.

3. Franke *AME*, πίν. 12-16.

4. Franke *AME*, σ. 119, πίν. 15, V41.42 - R51.52.

5. P. R. Franke, *Das Taubenorakel zu Dodona und die Eiche als der heilige Baum des Zeus Naios*, AM 71 (1956), σ. 61 κεξ.

6. Μετά από μια περίοδο ανωμαλιών και εσωτερικών ταραχών, όπως ο θάνατος του Αλεξάνδρου Α΄ στην Ιταλία (το 331 π.Χ.), η εκδίωξη του βασιλιά Αιακίδου (το 317 π.Χ.), η επάνοδος του γιου του Αιακίδου Πύρρου και η νέα έξωση του Πύρρου (το 302 π.Χ.) από το θείο του και συμβασιλέα Νεοπτόλεμο Β΄· N. G. L. Hammond, *Epirus. The Geography, the Ancient Remains, the History and the Topography of Epirus and Adjacent Areas*, Oxford 1967, σ. 557 κεξ.

7. Για την προσωπικότητα του Πύρρου βλ. P. Lénéque, *Pyrrhos*, Paris 1957.

8. Πλούτ. Πύρρ. 10.1.

9. Για τα ωκύπτερα βλ. Σ. Δάκαρης, *Ωκύπτερα*, Ηπ. Χρον. 22 (1980), σ. 27-33, πίν. 2-4. Για ωκύπτερα στα νομίσματα των Ηλείων, τα οποία πιθανόν αποτέλεσαν το πρότυπο της Ηπειρωτικής νομισματοκοπίας βλ. B. Head, *Historia Numorum*, London 1963, σ. 421, πίν. 227, 229.

10. Σ. Δάκαρης, *ό.π.*, σ. 30.

11. Βλ. παρακάτω σ. 316-317.

βάθρα, εμπρός από την ανατολική πλευρά της στοάς του Βουλευτηρίου¹ (πίν. 3, 6). Αποτελούσαν επομένως το έμβλημα στα όπλα της Συμμαχίας και αργότερα του Κοινού των Ηπειρωτών. Το 278-276 π.Χ. ο Πύρρος εκστρατεύει στις Συρακούσες και τη Σικελία². Δείγμα των πολιτιστικών επιρροών³, οι οποίες αναπτύχθηκαν κατά τη διάρκεια της εκστρατείας του, αποτελεί η υιοθέτηση από τους Συρακουσίους της λατρείας του Ελλανίου Διός και η κοπή νομισμάτων που φέρουν στον εμπροσθότυπο το κεφάλι του Διός Ελλανίου και στον οπισθότυπο αετό που πατάει σε κεραυνό⁴. Από τις αρχές του 3ου αι. π.Χ. η Ήπειρος ανέπτυξε στενές σχέσεις με τους Πτολεμαίους της Αιγύπτου⁵, των οποίων τα νομίσματα αποτέλεσαν πρότυπο για την Ηπειρωτική νομισματοκοπία⁶. Είναι γνωστός ο πολιτικός και συγγενικός σύνδεσμος του Πύρρου με το μεγαλύτερο καλλιτεχνικό και πνευματικό κέντρο του ελληνισμού, την αυλή των Πτολεμαίων στην Αλεξάνδρεια, όπου φιλοξενήθηκε τουλάχιστον δύο χρόνια (πιθανόν μεταξύ 299-297 π.Χ.)⁷. Ωστόσο δε διαπιστώνεται ομοιότητα στην απόδοση του αετού, ο οποίος στα νομίσματα του Ηπειρωτικού Κοινού αποδίδεται με κλειστές φτερούγες (πίν. 4α), ενώ στα νομίσματα των Πτολεμαίων με μισάνοιχτες ή ολάνοιχτες φτερούγες (πίν. 4β). Αντίθετα στην απόδοση του κεφαλιού του Διός διαπιστώνονται σημαντικές ομοιότητες οι οποίες οδήγησαν τον Franke⁸ στην παραπάνω άποψη.

Ο αετός δεν ήταν μόνο το σύμβολο της δύναμης του Ναΐου Διός, αλλά

1. Σ. Δάκαρης, ό.π., σ. 28, σημ. 2-3. Βλ. επίσης παρακάτω σ. 314-315.

2. Για τις εκστρατείες του Πύρρου βλ. Γραβάνη, *Κεραμεική*, σ. 128, σημ. 234, όπου σχετική βιβλιογραφία.

3. Για την επίδραση της Δωδώνης στη λατρεία της Ιταλίας μέσω του Πύρρου βλ. Γραβάνη, *Κεραμεική*, σ. 129, σημ. 237, όπου σχετική βιβλιογραφία. Για αντίστοιχες επιδράσεις της Κάτω Ιταλίας στην τέχνη της Ηπείρου και γενικότερα του υπόλοιπου ελλαδικού χώρου βλ. Βλαχοπούλου-Οικονόμου, *Κέραμοι*, σ. 171-172. Πρβ. την παράσταση αετού σε νομίσματα από την Κέρκυρα, που πρέπει να έχει σχέση με την κατάκτησή της από τον Πύρρο κατά το 281 π.Χ. Βλ. σχετικά Baldwin Brett, *The Aphlaston of Greek and Roman Coins*, Int. Num. Congr. 1938, σ. 29-38· P. R. Franke, *Literaturüberblicke zur griechischen Numismatik, Epirus and Makedonien*, *JbNum* 7 (1956), σ. 92 (58).

4. Franke *AME*, σ. 272.

5. Για τον αετό που πατάει σε κεραυνό ως έμβλημα σε όλα σχεδόν τα νομίσματα των Πτολεμαίων της Αιγύπτου βλ. Βλαχοπούλου-Οικονόμου, *Κέραμοι*, σ. 206, σημ. 23, όπου σχετική βιβλιογραφία.

6. Franke *AME*, σ. 157, 260, 261 κεξ., σημ. 83, σ. 265, 266, σημ. 10, σ. 279, 309.

7. P. Lénéque, *Pyrrhos*, Paris 1957, σ. 107-110 και 641-644. Πρβ. Γραβάνη, *Κεραμεική*, σ. 128, σημ. 232. Γενικά για τις σχέσεις των Πτολεμαίων με τον ελλαδικό χώρο βλ. RE XXIII 2 (1959), στ. 1672 κεξ., και ειδικότερα για τις σχέσεις του Πτολεμαίου Ε' του Επιφανούς με την κεντρική Ελλάδα βλ. H. Kyrieleis, *JdI* 88 (1973), σ. 213-246.

8. Franke *AME*, σ. 261.

και το εθνικό έμβλημα της γενναιότητας των Μολοσσών και κατεπέκταση της Ηπειρωτικής Συμμαχίας και του Κοινού των Ηπειρωτών¹. Μετά τη διάλυση του βασιλικού οίκου των Αιακιδών και την ίδρυση του Κοινού των Ηπειρωτών² (234/33-168/67 π.Χ.), στο οποίο οι Μολοσσοί είχαν πάντοτε σημαντικό ρόλο, η παράσταση του αετού μέσα σε στεφάνι βαλανιδιάς αποτελεί πάγιο επίσημα στον οπισθότυπο των δραχμών³, ενώ για τον εμπροσθότυπο συνεχίζει να υπάρχει το κεφάλι του Διός στεφανωμένο με στεφάνι από κλαδί βαλανιδιάς⁴. Στα νομίσματα του Κοινού ο αετός σε σχέση προς τους παλαιότερους τύπους αποδίδεται άτονος και τυποποιημένος, χωρίς οργανικότητα, δύναμη και ζωή (πίν. 4α).

Στη Δωδώνη συναντάται, εκτός από τα παραπάνω, και το θέμα του αγώνα ανάμεσα στον αετό και το φίδι, όπως εικονίζεται σε ένα στρογγυλό χάλκινο ασπιδόσχημο αντικείμενο (διάμ. 0,06 μ.) που προέρχεται από τις ανασκαφές του Καραπάνου⁵ και εκτίθεται στην «Αίθουσα Καραπάνου» του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου με αρ. 87 (πίν. 5α).

Ο αετός παριστάνεται, σε πρόστυπο ανάγλυφο, με ανοιχτά φτερά κατ' ενώπιον και το κεφάλι σε κατατομή προς τα δεξιά, να κρατά ένα φίδι. Το θέμα του αγώνα ανάμεσα στον αετό και το φίδι είναι πολύ γνωστό ήδη από τον Όμηρο⁶ και συναντάται συχνά στην αρχαία ελληνική τέχνη⁷.

1. Ας σημειωθεί ότι το θέμα του αετού σε κεραυνό επιλέχθηκε και για τα νομίσματα άλλων Ηπειρωτικών πόλεων, όπως της Κασσώπης, που είχαν στενές σχέσεις με το Κοινό των Ηπειρωτών και κατ' επέκταση με τη Δωδώνη, η οποία αποτελούσε όχι μόνο το θρησκευτικό αλλά και το διοικητικό κέντρο του Κοινού. Βλ. την ομάδα V-VIII της Κασσώπης: *Franke AME*, σ. 64-65. Βλ. επίσης *P. Franke, Das Taubenorakel zu Dodona und die Eiche als der Heilige Baum des Zeus Naios*, AM 71 (1956), σ. 62, σημ. 19.

2. Για το Κοινό των Ηπειρωτών και για τη μεγάλη οικοδομική δραστηριότητα που αναπτύχθηκε στη Δωδώνη βλ. *Δ. Ευαγγελίδης - Σ. Δάκαρης, Το Ιερόν της Δωδώνης*. Α. Ιερά Οικία, ΑΕ 1959, σ. 98-112· *Σ. Δάκαρης, Το Ιερόν της Δωδώνης*, ΑΔ 16 (1960), σ. 9-12, 28-32· *Δάκαρης, Οδηγός Δωδώνης*, σ. 22, 46-49, 61, 64-65, 72-73.

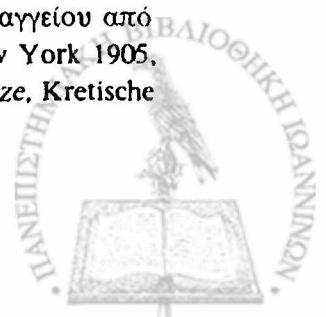
3. *Franke AME*, σ. 320.

4. Για το στεφάνι της βαλανιδιάς βλ. παρακάτω σ. 316, σημ. 4.

5. *C. Carapanos, Dodone et ses ruines*, Paris 1878, σ. 38, αρ. 9, πίν. XXXI, αρ. 3.

6. «αίετός ύπιπέτης ἐπ' ἀριστερά λαόν ἔεργων, φοινίηντα δράκοντα φέρων δόνυχεσσι πέλωρον ζωόν ἔτ' ἀσπαίροντα...» *Όμηρ. Μ. 201*.

7. Βλ. *E. Küster, Die Schlange in der griechischen Kunst und Religion*, Gießen 1913, σ. 52, 93, 127 κεξ. Βλ. επίσης την παράσταση σε στρογγυλό αντικείμενο, πιθανόν πώμα αγγείου από το Ηραίο του Άργους (*Ch. Waldstein, The Argive Heraeum*, τόμ. II, Boston and New York 1905, σ. 351, αρ. 5, εικ. 5β), και σε απότμημα χάλκινης ασπίδας από το Ηράκλειο (*E. Kunze, Kretische Bronzereliefs*, Stuttgart 1931, σ. 23, αρ. 41, πίν. 39, σ. 175, σημ. 111).

Στα νομίσματα των Ηλείων¹, της Αρκαδίας² και της Χαλκίδας³ είναι επίσης πολύ συχνό έμβλημα. Με την πάροδο του χρόνου έχει εξασθενήσει η συμβολική σημασία της παράστασης, δηλ. ο αετός ως σύμβολο του Διός και οϊωνός της νίκης⁴ και το φίδι ως σύμβολο μαντείας⁵. Δεν είναι απίθανο η παράσταση να έχει καταλήξει να συμβολίζει τη μάχη των ισχυρών εναντίον των αδυνάτων και με αυτή τη σημασία να κοσμεί στρατιωτικό οπλισμό⁶.

Και στον οπλισμό όμως των Μολοσσών φαίνεται πως ο αετός αποτελεί ένα σημαντικό σύμβολο. Σε κεφάλι αετού καταλήγει η λαβή ξίφους (αρ. Μ. 1372) (πίν. 7) από τη Δωδώνη που χρονολογείται στα τέλη του 3ου αι. και ειδικότερα στη δεκαετία 230-220 π.Χ.⁷. Έχει βρεθεί κατά την ανασκαφή του 1965, στο χώρο ανάμεσα στη νοτιοανατολική γωνία του Βουλευτηρίου και του ναού της Αφροδίτης (ναός Λ), όπου αποκαλύφθηκαν τα έξι τιμητικά βάρθρα⁸. Στη γύρω περιοχή βρέθηκαν διασκορπισμένα και άλλα αποτμήματα⁹ από τα χάλκινα αγάλματα¹⁰ που στέκονταν επάνω στα βάρθρα. Ανάμεσα σ' αυτά σημαντική είναι μια δεύτερη λαβή ξίφους που καταλήγει σε κεφάλι πάνθηρα (αρ. Μ. 1373)¹¹ (πίν. 6).

Ο αετός αποδίδεται ρεαλιστικά, όπως απαιτεί ο συρμός κατά την ελληνιστική περίοδο. Το ράμφος του είναι δυνατό και γαμψό, τα μάτια του σκιά-

1. Ήδη από τις αρχές του 5ου αι. π.Χ. στα νομίσματα των Ηλείων ο αετός παριστάνεται με ένα φίδι, ένα λαγό ή κάποιο άλλο ζώο στα νύχια του (*B. Head, Historia Numorum, London 1963, σ. 420, εικ. 226-228*). Για τη σχέση ανάμεσα στον Δία Σωτήρα και την παράσταση φιδιού που συναντάται στον οπισθότυπο των νομισμάτων της ομάδας I από την Κασσώπη και για τη σύνδεση του θέματος με τις ηλειακές αποικίες της Ηπείρου βλ. *Franke AME, σ. 59*.

2. *F. Imhoof-Blumer, Monnaies Grecques, Paris, Leipzig 1883, σ. 191, αρ. 204*.

3. *B. Head, ό.π., σ. 359-360, εικ. 202*.

4. «Διός τέρας αϊγιόχοιο». *Όμηρ. Μ. 209*.

5. *E. Küster, ό.π., σ. 121 κεξ*.

6. Όπως παραγναθίδα χάλκινου κράνους από τους Δελφούς: *P. Perdrizet, Monuments figurés. Petits bronzes, terres-cuites, antiquités diverses, FdD V, Paris 1908, σ. 43, εικ. 132*.

7. *Σ. Δάκαρης, ΠΑΕ 1965, σ. 64, πίν. 86α, β*. Για την ορθότητα της χρονολόγησης του ευρήματος πρβ. *P. Vol, Grossplastik aus Bronze in Olympia, Ol. Forsch. IX, Berlin 1978, σ. 44*.

8. Για τα βάρθρα βλ. *Δάκαρης, Οδηγός Δωδώνης, σ. 59-60*.

9. Όπως το κάτω άκρο του πίσω αριστερού ποδιού, θραύσματα από το σώμα και γλώσσα αλόγου, κομμάτια από ζωστήρες και ιπποσκευή, δάχτυλα από ανθρώπινα χέρια, θραύσματα και εξαρτήματα από χάλκινους θώρακες και ιμάτιο, κομμάτια από τελαμώνες για την ανάρτηση του ξίφους και ένας χάλκινος σαυρωτήρ: *Βοκοτοπούλου, Μουσείο Ιωαννίνων, σ. 71-72*. *Δάκαρης, Οδηγός Δωδώνης, σ. 105*.

10. Πρβ. το χάλκινο αγαλμάτιο του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου, που πιθανόν προέρχεται από τη Δωδώνη, το οποίο υποδεικνύει πως θα παριστάνονταν οι Ηπειρώτες στρατηγοί: *Δάκαρης, Οδηγός Δωδώνης, σ. 105*.

11. Βλ. *Σ. Δάκαρης, ΠΑΕ 1965, σ. 64, πίν. 86 γ, δ*.

ζονται από φρύδια που αποδίδονται με έντονους πλαστικούς κυματισμούς, όπως και όλη η μορφή. Το πτίλωμα στο κεφάλι αποδίδεται ανάγλυφα με τη μορφή κόμης με κυματιστούς βοστρύχους. Το ανάγλυφο των βοστρύχων είναι πρόστυπο και στο κάτω μέρος του λαιμού περιορίζεται τόσο, ώστε οι βόστρυχοι αποδίδονται χωρίς πλαστική υπόσταση, με απλή χάραξη. Αποτέλεσμα της βαθμιαίας προς τα κάτω ελάττωσης του όγκου είναι η κόμη να φαίνεται πλούσια στο επάνω μέρος του λαιμού και αραιότερη όσο χαμηλώνει. Γενικά η απόδοση της κόμης του αετού δε στηρίζεται τόσο στον πλαστικό όγκο των βοστρύχων, όσο στη φωτοσκίαση που επιτυγχάνεται με τις βαθιές αυλακιές που έχουν χαραχθεί στην επάνω επιφάνειά τους. Παρόμοιοι βόστρυχοι διακρίνονται σε θραύσματα χάλκινων αγαλμάτων της ελληνιστικής περιόδου από την Ολυμπία¹ και στην κόμη του Φιλοσόφου από τα Αντικύθηρα².

Στη βάση της δεύτερης λαβής που απολήγει σε κεφάλι πάνθηρα (πίν. 6) παριστάνεται εγχάρακτος κεραυνός. Τόσο το κεφάλι του αετού στη μια λαβή, όσο και ο κεραυνός στην άλλη δεν έχουν μόνο θρησκευτική σημασία, αλλά και εθνική, καθώς τα παραπάνω σύμβολα υποδηλώνουν τη γενναιότητα των Μολοσσών στρατηγών, στους οποίους ανήκαν τα ξίφη³. Από την αρχαία ελληνική γραμματεία είναι γνωστό ότι ο αετός κοσμούσε τα σκήπτρα βασιλέων («έν γάρ σκήπτροις τῶν βασιλέων ἦν αἰετός») και συνεπώς, ως ενσάρκωση του Διός, μετέφερε στον κάτοχο του σκήπτρου τη δύναμη του θεού του ουρανού⁴.

Ο Δάκαρης⁵ θεωρεί τις δύο λαβές ως τα μόνα γνωστά δείγματα της τεχνοτροπίας του χαλκοπλάστη Αθηνογένους από το Άργος, ο οποίος εργάστηκε στη Δωδώνη⁶ κατά τη δεκαετία 230-220 π.Χ. Στην υπόθεση αυτή οδηγείται από την επιγραφή «'Αθηνογένης ἐποίησε»⁷ που σώζεται σε δύο από τα έξι βάθρα και την τεχνοτροπική συγγένεια που διακρίνει στην απόδοση των δύο λαβών⁸. Τον ταυτίζει με τον αργείο καλλιτέχνη Αθηνογένη του Αριστομένου,

1. P. Bol, Grossplastik aus Bronze in Olympia, Ol. Forsch. IX, Berlin 1978, σ. 44, πίν. 33 (160-165).

2. M. Bieber, The Sculpture of the Hellenistic Age, New York 1961, σ. 164, πίν. 701.

3. Σ. Δάκαρης, Ωκύπτερα, Ηπ. Χρον. 22 (1980), σ. 33.

4. Cook, Zeus, τόμ. II, σ. 1131 κεξ., όπου και σχετική βιβλιογραφία.

5. Σ. Δάκαρης, ΠΑΕ 1965, σ. 61.

6. Για την ύπαρξη εργαστηρίων χαλκουργίας στη Δωδώνη βλ. Γραβάνη, Κεραμική, σ. 121, σημ. 195-199, όπου και σχετική βιβλιογραφία.

7. Οι υπογραφές σώζονται στα ψηφίσματα που ήταν χαραγμένα στα βάθρα των ανδριάντων του Μολοσσού Κρίσωνος Σαβυρτίου και του γιου του Μενελάου Κρίσωνος· Σ. Δάκαρης, ΠΑΕ 1965, σ. 59, 63.

8. Σ. Δάκαρης, ΠΑΕ 1965, σ. 61.

ο οποίος, όπως μαρτυρείται επιγραφικά¹, στα τέλη του 3ου αι. π.Χ. συνεργάστηκε με τον επίσης αργείο Λαβρέον Δαμοπείθους στην Επίδαυρο.

Η παράσταση του αετού που πατάει σε κεραυνό δεν περιορίζεται μόνο ως έμβλημα στα νομίσματα και τον οπλισμό των στρατιωτών. Βρίσκεται επίσης σε δεκατρία έντυπα στρογγυλά σφραγίσματα κεραμίδων (πίν. 3α) που προέρχονται από τη στέγη του Βουλευτηρίου της Δωδώνης². Ο αετός στέκεται με κλειστές φτερούγες προς τα δεξιά, επάνω σε έναν οριζόντιο κεραυνό ο οποίος αποτελείται από δύο αντικόρυφα συμμετρικά λωτόμορφα μέρη. Ενδιαφέρουσα είναι η απεικόνιση ενός ωκυπτέρου κάτω από τον κεντρικό δεσμό του κεραυνού, η οποία θεματικά είναι περιττή. Θα ήταν νοητή μόνο στην περίπτωση που δεν παριστανόταν ο αετός. Στο σφράγισμα φέρεται η επιγραφή ΙΑΡΑ³, που καθορίζει ότι πρόκειται για κεράμωση που ανήκει στην ιδιοκτησία του Ιερού και όλη η παράσταση περιβάλλεται από στεφάνι βαλανιδιάς⁴. Κατά τον Δάκαρη⁵ οι κεραμίδες με τα σφραγίσματα αυτά χρονολογούνται πριν το 219 από τη μορφή των γραμμάτων⁶ και κυρίως επειδή έχουν βρεθεί στην «αι-

1. Σ. Δάκαρης, ό.π., σημ. 2.

2. Βλ. Σ. Δάκαρης, Ωκύπτερα, Ηπ. Χρον. 22 (1980), σ. 30, πίν. 4, 2. Για τις οικοδομικές φάσεις του Βουλευτηρίου και τις αντίστοιχες στέγες του βλ. Βλαχοπούλου-Οικονόμου, Κέραμοι, σ. 222, σημ. 41, σ. 239, 244, 247-248. Α. Βλαχοπούλου-Οικονόμου, Διακοσμημένα μέτωπα ηγεμόνων κεράμων από τη Δωδώνη. «Τύπος ελίκων», Ηπ. Χρον. 29 (1988/89), σ. 84.

3. Για την επιγραφή *Ιερά*, η οποία συναντάται πολύ συχνά σε σφραγίσματα κεραμίδων και καθορίζει ότι η κεράμωση ανήκει στην ιδιοκτησία του Ιερού, βλ. Α. Ορλάνδος, Τα υλικά δομής των αρχαίων Ελλήνων κατά τους συγγραφείς, τας επιγραφάς και τα μνημεία. Α', Αθήναι 1955, σ. 114, όπου και σχετική βιβλιογραφία. Συμπληρωματικά βλ. G. Daux, BCH 83 (1959), σ. 628. K. Lehmann, The Inscriptions on Ceramics and Minor Objects, Samothrace 2. II, New York 1960, σ. 37, 109 κεξ. Ντ. Πέππα-Δελμούζου, Τεκτονικά σημεία και επιγραφαί. Χαριστήριο εις Αν. Κ. Ορλάνδον, τόμ. Δ', Αθήναι 1967-68, σ. 384, σημ. 28, 31, όπου βλ. και για το σύμπλεγμα των γραμμάτων Η Ρ που ίσως δηλώνει το επίθετο *ιεροί* ή *ιερά*.

4. Για τη βαλανιδιά (φηγρό), που αποτέλεσε τον πυρήνα της λατρείας του Διός στη Δωδώνη είτε με τη μορφή δενδρολατρείας, είτε ως ενσάρκωση της προελληνικής θεάς Γης, βλ. Δ. Ευαγγελίδης - Σ. Δάκαρης, Το Ιερόν της Δωδώνης. Α. Ιερά Οικία, ΑΕ 1959, σ. 12, σημ. 2, σ. 13, σημ. 1, σ. 127, 130. Σ. Δάκαρης, Επιτύμβιος στήλη (ή περί δρυολατρείας), Χαριστήριο εις Αν. Κ. Ορλάνδον, τόμ. Δ', Αθήναι 1967-68, σ. 386 κεξ. Δάκαρης, Οδηγός Δωδώνης, σ. 25 κεξ. Για το στεφάνι της βαλανιδιάς και την αρχαιότερη παρεμβολή του στους νομισματικούς τύπους των Μολοσσών βλ. Σ. Δάκαρης, Οι αρχές της νομισματοκοπίας στην Ήπειρο. Ηπ. Χρον. 22 (1980), σ. 25.

5. Σ. Δάκαρης, Ωκύπτερα, Ηπ. Χρον. 22 (1980), σ. 30.

6. Χαρακτηριστικό στοιχείο των γραμμάτων είναι η μορφή του άλφα με καμπύλη την εσωτερική κεραία, η οποία κατά τους Fraser και Rönne (P. Fraser - T. Rönne, Boeotian and West Greek Tombstones, Lund 1957, σ. 83 κεξ.), θεωρείται μεταγενέστερη από τη μορφή του άλφα με οριζόντια την εσωτερική κεραία και προγενέστερη από τη μορφή του άλφα με τεθλασμένη την εσωτερική κεραία. Ωστόσο συναντώνται παραδείγματα με ταυτόχρονη χρήση όλων των μορφών

τωλική επίχωση»¹, η οποία σχηματίστηκε μεταξύ του Ε2 και του θεάτρου, με την απόθεση χωμάτων μετά την αιτωλική καταστροφή (219)². Η παράσταση του αετού είναι άτονη και τυποποιημένη εξαιτίας της μηχανικής επανάληψης.

Εσωτερικά του Βουλευτηρίου και κοντά στο βάθρο με την αναθηματική επιγραφή του Χάροπος Μαχατά³ βρέθηκε ένα απότμημα χάλκινης φτερούγας (αρ. Μ. 1867) (μέγ. μ. 0,092 μ., μέγ. πλ. 0,061 μ.) (πίν. 5β)⁴. Πρόκειται για φτερούγα πτηνού, πιθανόν αετού, τίποτε όμως δεν αποκλείει την υπόθεση να είναι απότμημα από κάποιο άλλο φτερωτό ον.

Η φτερούγα αποτελείται από τρεις αλληπάλληλες σειρές από κοντά πυκνά φτερά, οι οποίες επικάθονται στο επάνω αριστερό μέρος ενός συνόλου από επτά παράλληλα μακρά φτερά. Τα κοντά φτερά φέρουν σε όλο το μήκος τους εσωτερική ανάγλυφη ακμή και παράλληλες διαγώνιες πυκνές χαράξεις δεξιά και αριστερά από αυτήν. Ο όγκος τους κατά μήκος της ακμής υποχωρεί με αποτέλεσμα το ανάγλυφο αυτής της εσωτερικής νεύρωσης να φαίνεται σα να ξεπηδά από μια αυλακιά που διατρέχει το φτερό σε όλο του το μήκος. Εκτός από το υψηλότερο φτερό, στο οποίο διακρίνεται κάποια κυρτότητα, τα υπόλοιπα αποδίδονται ευθυτενή, με φυλλόσχημα άκρα που καταλήγουν στα σημεία επαφής των πτερών της επόμενης σειράς. Αντίθετα, τα μακρύτερα φτερά αποδίδονται με ελαφρά κυρτότητα. Στα περισσότερα διακρίνεται η εσωτερική νεύρωση ή μέρος της, ενώ η πυκνή διαγώνια χάραξη καλύπτει όλη την επιφάνεια επάνω και κάτω από την εσωτερική ακμή. Η πίσω επιφάνεια είναι ακατέργαστη, λεία και επίπεδη.

Από την Ολυμπία έχει διασωθεί μια παρόμοια χάλκινη φτερούγα, αδιάγνωστου φτερωτού όντος, που χρονολογείται στα ύστερα ελληνιστικά χρόνια⁵.

του άλφα στην ίδια λέξη (P. Fraser-T. Röppe, ό.π., σ. 83, σημ. 5) και παραδείγματα επιγραφών από την Ολυμπία με διαφορετική χρονολόγηση, στις οποίες η εσωτερική κεραία του άλφα είναι καμπύλη (P. Fraser-T. Röppe, ό.π., σ. 87-88).

1. Για την «αιτωλική επίχωση» του κτηρίου Μ, το οποίο ισοπεδώθηκε με τα απορρίμματα και τα αρχιτεκτονικά συντρίμματα του Ιερού, βλ. Σ. Δάκαρης, ΑΔ 18 (1963) Β2: Χρονικά, σ. 149 κεξ' Ι. Βοκοτοπούλου, ΑΔ 30 (1975): Χρονικά, σ. 216-217· Δάκαρης, Οδηγός Δωδώνης, σ. 63-64.

2. Για την αιτωλική καταστροφή βλ. Δ. Ευαγγελίδης - Σ. Δάκαρης, Το Ιερόν της Δωδώνης, Α'. Ιερά Οικία, ΑΕ 1959, σ. 134-135, 148· Σ. Δάκαρης, Το Ιερόν της Δωδώνης, ΑΔ 16 (1960), σ. 9-10.

3. Χάροψ Μαχατά / Θεσπρωτός Όπατός / Διί Νάωι και Διώναι / και Δι βουλιελλι. Για το βάθρο, το οποίο ήταν αφιέρωμα του Χάροπος Μαχατά του πρεσβύτερου και κατά τον Δάκαρη χρησίμευε ως βωμός του Δία Ναΐου, της Διώνης και τους Διός Βουλέως βλ. Δάκαρης, Οδηγός Δωδώνης, σ. 62.

4. Σ. Δάκαρης, ΠΑΕ 1968, σ. 47, πίν. 37 γ.

5. P. Vol. Grossplastik aus Bronze in Olympia, Ol. Forsch. IX, Berlin 1978, σ. 63-64, αρ. 316, πίν. 57.

Και σ' αυτή την περίπτωση τα πυκνά κοντά φτερά αποδίδονται ευθύγραμμα και τα μακρά κυρτά, με εσωτερικές κατά μήκος ανάγλυφες νευρώσεις και διαγώνιες παράλληλες χαραξίσεις. Ωστόσο, στη φτερούγα από τη Δωδώνη τα φτερά αποδίδονται με οργανική σχέση μεταξύ τους και αυστηρή αλληλουχία και συμμετρία, σε αντίθεση με τη φτερούγα από την Ολυμπία στην οποία η σύνδεσή τους είναι χαλαρότερη και η διάταξη αμελής. Επί πλέον η συγκριτική αντιπαράθεση με τις φτερούγες άλλων έργων χαλκοπλαστικής, όπως των υστεροελληνιστικών αγαλμάτων Ερώτων από το ναυάγιο της Mahdia (β' μισό 2ου αι. π.Χ.)¹, παρά τις επιμέρους διαφορές, υποδεικνύει μια αρχαιότερη χρονολόγηση του ευρήματος από τη Δωδώνη. Η χρονολόγηση αυτή δεν θα πρέπει να απέχει από την περίοδο του Χάροπος Μαχατά του πρεσβυτέρου, ο οποίος το 198 π.Χ. είχε βοηθήσει τον Φλαμινίνο στις επιχειρήσεις του στην Ήπειρο εναντίον του Φιλίππου Ε' της Μακεδονίας². Αυτός ο Χάροψ «άνηρ καλός κάγαθος» κατά τον Πολύβιο³ ταυτίζεται με τον αναθέτη που αναφέρεται στην επιγραφή του βάθρου⁴. Κατά τον Δάκαρη⁵, το απότμημα της φτερούγας εξαιτίας του μικρού του μεγέθους δεν πρέπει να έχει σχέση με κάποιο χάλκινο άγαλμα του Διός, το οποίο θα στεκόταν επάνω στο βάθρο. Το βάθρο ερμηνεύεται ως βωμός εξαιτίας της αφιέρωσής του στη Διώνη, τον Δία Νάϊο και τον Δία Βουλέα⁶, της απουσίας του ονόματος του ανδριαντοποιού και της θέσης του στο εσωτερικό του Βουλευτηρίου⁷.

Ωστόσο το μικρό μέγεθος της φτερούγας δεν αποτελεί ασφαλές τεκμήριο, αν συγκριθεί με τα μεγέθη άλλων αετών που αποτελούσαν επιστέφεις σκήπτρων ή κάθονταν επάνω στο τεντωμένο χέρι του Διός⁸. Η αναγραφή ονόματος ανδριαντοποιού δεν είναι κατ' ανάγκην απαραίτητη⁹ και η αφιέρωση μπορεί να αφορά άγαλμα, όπως πολλά παραδείγματα σε όλα τα Ιερά. Τέλος

1. W. Fuchs, Der Schiffsfund von Mahdia, Bilderhefte des Deutschen Archäologischen Instituts, Rom, II, Tübingen 1963, σ. 12 κεξ., αρ. 1, σ. 15, αρ. 4, σ. 16, αρ. 5, πίν. 6, 12, 14.

2. Πολύβ. XXVII 15.

3. Πολύβ. XX 3.

4. Για τους δύο Χάροπες, παπού και εγγονό, που έδρασαν κατά τον 2ο αι. π.Χ. βλ. Hammond, *Erigus*, σ. 649· Σ. Δάκαρης, ΠΑΕ 1968, σ. 48 κεξ.· Δάκαρης, *Οδηγός Δωδώνης*, σ. 22.

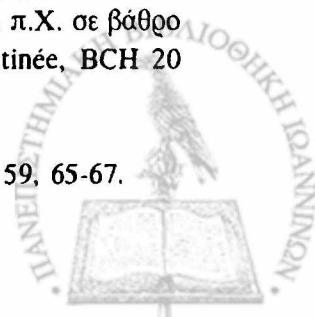
5. Σ. Δάκαρης, ΠΑΕ 1968, σ. 47-48.

6. Βλ. Cook, *Zeus*, τόμ. II, σ. 258, σημ. 3, σ. 317, σημ. 2, σ. 897, σημ. 3, σ. 1076.

7. Στα αρχαία βουλευτήρια ήταν συνηθισμένη η ύπαρξη βωμού, «*δπον εισιόντες οί βουλευταί προσεύχονται*» (*Αντιφών*, 6, 45), όπως στο Βουλευτήριο των Αθηνών. (Σ. Δάκαρης, ΠΑΕ 1968, σ. 47, σημ. 4). Πρβ. την επιγραφή *Διός Εύβουλέως* του 4ου ή του πρώιμου 3ου αι. π.Χ. σε βάθρο στο μέσον του Βουλευτηρίου της Μαντινείας· G. Fougères, *Inscriptions de Mantinée*, BCH 20 (1896), σ. 133 κεξ., αρ. 8.

8. Βλ. παραπάνω σ. 306, σημ. 7.

9. Βλ. τα αναθηματικά βάθρα στη Δωδώνη· Δάκαρης, *Οδηγός Δωδώνης*, σ. 59, 65-67.

μέσα στα Βουλευτήρια δεν υπήρχαν μόνο βωμοί, αλλά και αγάλματα, όπως το ξόανο του Διός Βουλαίου, το οποίο κατά τον Πausανία¹ υπήρχε στο Βουλευτήριο των Αθηνών.

Ίσως η μελλοντική ανασκαφή του Βουλευτηρίου² προσφέρει και άλλα συνανήκοντα θραύσματα, τα οποία θα τεκμηριώσουν την απόδοση της φτερούγας σε αετό που έχει σχέση με κάποιο άγαλμα του Διός, ερμηνεία η οποία επί του παρόντος παραμένει υποθετική.

Μετά τη ρωμαϊκή κατάκτηση της Ηπείρου το 168/167 π.Χ.³ έχουμε θεωρήσει⁴ ότι οι Ρωμαίοι δε θα επέτρεπαν το εθνικό σύμβολο του Ηπειρωτικού Κοινού να βρίσκεται σε περιοπτη θέση. Έτσι τα μέτωπα των ηγεμόνων και κορυφαίων κεράμων από το Καταγώγιο και τη Βόρεια Στοά της Κασσώπης με την παράσταση του αετού που πατάει σε κεραυνό (πίν. 8) μόνον ως προγενέστερα της ρωμαϊκής κατάκτησης μπορούν να νοηθούν.

Ωστόσο από τη Δωδώνη προέρχεται μια ομάδα χάλκινων νομισμάτων που χρονολογούνται στα 168-148 π.Χ. και τα οποία φέρουν το κεφάλι του Διός και την επιγραφή ΜΕΝΕΔΗΜΟΣ ΙΕΡΕΥΣ στον εμπροσθότυπο, ενώ στον οπισθότυπο έναν αετό που περιβάλλεται από στεφάνι βαλανιδιάς και την επιγραφή ΑΡΓΕΑΔΗΣ⁵. Δικαίωμα κοπής νομίσματος κατά την περίοδο 168-148 π.Χ. έχει δοθεί από τους Ρωμαίους όχι μόνο στα δύο πολιτικά κέντρα της Ηπείρου, την Πανδοσία και τη Φοινίκη, αλλά και στη Δωδώνη, της οποίας οι ανάγκες ήταν αυξημένες για να αναλάβει από την καταστροφή⁶. Στα πλαίσια αυτής της ελαστικής συμπεριφοράς των Ρωμαίων απέναντι στο Ιερό, παρά τις προαιώνιες σημαντικές διαφορές τους με τους Μολοσσούς⁷, εντάσσεται και η ύπαρξη παράστασης αετού στον οπισθότυπο των νομισμάτων.

1. Βουλαίου δέ εν αὐτῷ κείται ξόανον Διός. Πausαν. 1.3.5. Βλ. σχετικά Σ. Δάκαρης, ΠΑΕ 1968, σ. 47, σημ. 3.

2. Η ανασκαφή του Βουλευτηρίου δεν έχει ολοκληρωθεί: Δάκαρης, Οδηγός Δωδώνης, σ. 62.

3. Για τη ρωμαϊκή κατάκτηση και καταστροφή της Ηπείρου βλ. Σ. Δάκαρης. Το Ιερόν της Δωδώνης, ΑΔ 16 (1960), σ. 33, σημ. 70· ο ίδιος, Οι γενεαλογικοί μύθοι των Μολοσσών, εν Αθήναις 1964, σ. 155-156.

4. Βλαχοπούλου-Οικονόμου, Κέραμοι, σ. 199-200.

5. Franke AME, σ. 31 κεξ., 308-311, πίν. 2, V1-R1, V1-R2, R3, R4.

6. Σ. Δάκαρης, Η ρωμαϊκή πολιτική στην Ήπειρο, Πρακτικά του Α΄ Διεθνούς Συμποσίου για τη Νικόπολη (23-29 Σεπτεμβρίου 1984), Πρέβεζα 1987, σ. 11-21.

7. Οι Μολοσσοί με τις εκστρατείες κατ' αρχήν του βασιλιά τους Αλεξάνδρου Α΄ (334/33-331/30 π.Χ.) και αργότερα του Πύρρου (280-275/4 π.Χ.) στην Ιταλία διεκδίκησαν δικαιώματα στο θρόνο της Ρώμης, εξαιτίας της κοινής τρωϊκής καταγωγής τους· Σ. Δάκαρης, Οι γενεαλογικοί μύθοι των Μολοσσών, εν Αθήναις 1964, σ. 155-156· ο ίδιος, Η ρωμαϊκή πολιτική στην Ήπειρο, Πρακτικά του Α΄ Διεθνούς Συμποσίου για τη Νικόπολη (23-29 Σεπτεμβρίου 1984), Πρέβεζα 1987, σ. 13. Πρβ. Γραβάνη, Κεραμική, σ. 129, σημ. 235.

Συμπερασματικά η εικόνα που διαμορφώνεται για την παράσταση του αετού στη Δωδώνη, με βάση τη μελέτη των ευρημάτων, είναι η εξής: Κατά την κλασική περίοδο ο αετός έχει άμεση σχέση με τη λατρεία του Διός και με τα αφιερώματα των προσκυνητών, καθώς συνήθως είναι μέρος από κάποιο άγαλμα του Διός. Κατά τη διάρκεια της Συμμαχίας των Ηπειρωτών και του Κοινοῦ, ο αετός μαζί με τον κεραυνό, είναι λιγότερο θρησκευτικό σύμβολο και περισσότερο εμφανίζεται ως εθνικό σύμβολο στα νομίσματα, στις κεραμίδες και τον οπλισμό των στρατιωτών. Μετά τη ρωμαϊκή κατάκτηση της Δωδώνης, εκτός από μια νομισματική κοπή στην οποία επιβιώνει, εξαφανίζεται εντελώς.

RÉSUMÉ

LA REPRÉSENTATION DE L'AIGLE AU SANCTUAIRE DE DODONE

de

Amalia Vlachopoulou-Oikonomou

La représentation de l'aigle se rencontre sur divers objets trouvés dans le Sanctuaire de Dodone, en particulier sur des objets en bronze et des monnaies qui appartiennent à toute la période de floraison du sanctuaire.

Les statuettes d'aigles en bronze sont en rapport direct avec des statuettes de Zeus et constituent le symbole caractéristique de l'action mythique du dieu. Tantôt l'aigle est assis sur la main gauche du dieu debout, qui se dirige vers le bras droit levé jetant la foudre, tantôt il surmonte le sceptre tenu de main droite par Zeus trônant.

L'aigle n'était pas seulement le symbole de la force de Zeus Naios; il était aussi le symbole national des Molosses et, par extension, celui de l'Alliance des Épirotes et du Koinon des Épirotes, déjà dans la première moitié du 4e siècle av.J.C.

Sur les monnaies de l'Alliance Épirote (342-234/33 av. J.C.) malgré le rôle principal que joue la représentation de la foudre, celle de l'aigle n'est pas fréquente; au contraire, l'aigle se rencontre constamment sur les drachmes du Koinon des Épirotes (234/3-168/7 av.J.C.).

La valeur des généraux molosses est évoquée par le décor des poignées de deux épées qui sont les seuls exemples connus de l'art du sculpteur Athénogène d'Argos. L'une des deux poignées est surmontée d'une tête d'aigle, l'autre d'une tête de panthère tandis que sa base porte une foudre gravée.

Vers la fin du 3e siècle av.J.C. la représentation de l'aigle appuyé sur une foudre ne figure pas seulement sur les monnaies et l'armure militaire; elle constitue également le sujet de timbres ronds sur des tuiles du toit du Bouleutériorion de Dodone, qui datent d'avant la destruction «étolienne» du 219 av.J.C.

Après la conquête romaine de Dodone (167 av.J.C.), la représentation de l'aigle, à l'exception d'une seule survivance sur une monnaie, disparaît totalement: les Romains ne permettraient pas la conservation d'un symbole national du Koinon des Épirotes.

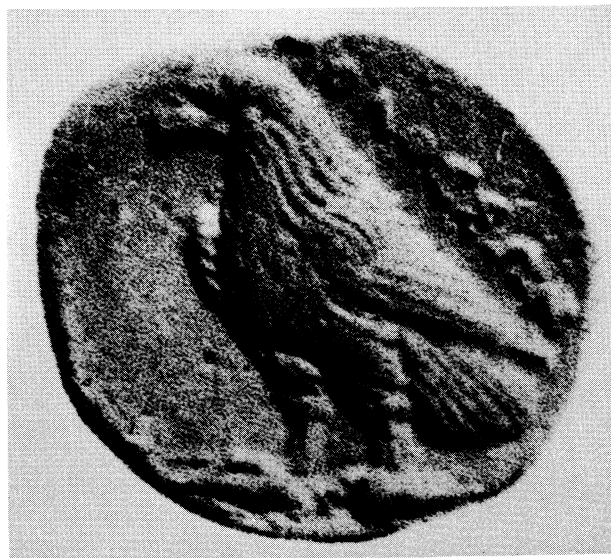

Πίνακας 1

α

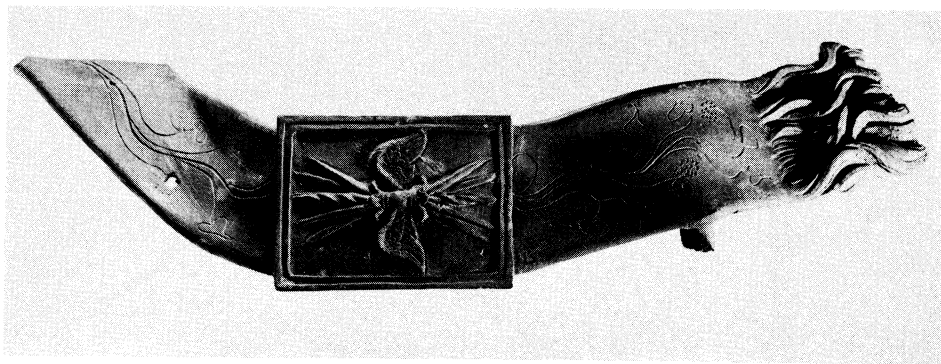

β

Πίνακας 2

α

β

Πίνακας 3

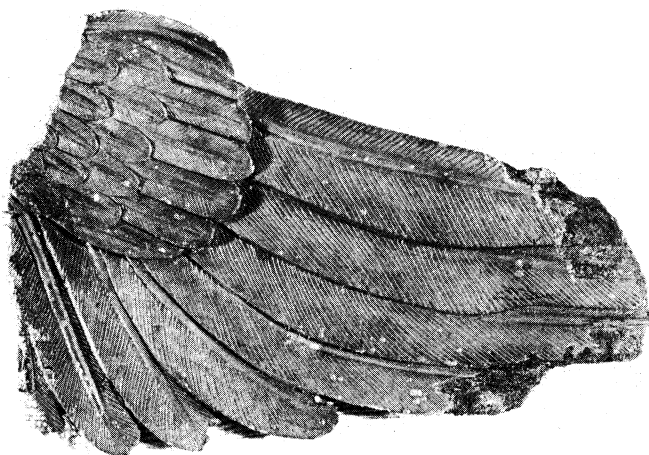
α

β

α

β

Πίνακας 6

Πίνακας 7